
*Jarosław Stulczewski**Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli*

KS. EDWARD BOERNER (1833-1910) – Z POWOŁANIA PASTOR, Z PRZEKONANIA POLAK I SPOŁECZNIK

Edward Ignacy Boerner przyszedł na świat 1 marca 1833 r. w Wyszogrodzie (gubernia płocka) jako jedno z trzech dzieci Ignacego Karola Wilhelma Boernera i Teresy z Lembków¹. Jego ojciec był duchownym Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, wywodzącym się z rodziny imigrantów osiedlonych w Polsce po przybyciu z Saksonii w XVIII w. Od października 1829 r., jeszcze jako kandydat teologii, pełnił funkcję proboszcza parafii ewangelickiej w Wyszogrodzie². Istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że to on osobiście udzielił chrztu swojemu synowi.

Ojciec Edwarda, ks. Ignacy Boerner urodził się 17 grudnia 1807 r. w Płocku w rodzinie registratora miejscowego Sądu Królewsko-Pruskiego Kryminalnego Karola Fryderyka Boernera i jego żony Zuzanny Thiel³. Uczęszczał do Szkoły Wojewódzkiej Płoc-

-
- 1 Stan służby ks. Edwarda Boernera, pastora parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli (ulożony 21 czerwca/3 lipca 1858 r. w Warszawie) oraz własnoręcznie spisany życiorys z dnia 30 kwietnia 1858 r., zob. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Dyrekcja Szkolna Kaliska (dalej: DSK), sygn. 122/321, k. 34; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWWKP), sygn. 190/1184, k. 134; E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging 1967, s. 62. G. Lehmann, C. Jordan i T. Olejnik i inni podają błędnie dane rodziców duchownego, por. G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen Gemeinde zu Zduńska-Wola*, Zduńska Wola 1930, s. 12; C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik – w 100-lecie śmierci ks. Edwarda Boernera*, „Kalendarz Ewangelicki 2010”, s. 107; T. Olejnik, *Boerner Edward (1833-1910)*, [w:] *Słownik biograficzny polskich strażaków*, pod red. M. Zalewskiego, t. 1, Warszawa 2022, s. 26.
 - 2 K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa / guberni płockiej w latach 1815-1914*, Płock 2021, s. 86.
 - 3 Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Warszawie, sygn. 181/3, Akta małżeństw 1830, nr aktu 96.

kiej, którą ukończył ze złotym medalem (w szóstej klasie wyróżnił się przy organizacji plockiego muzeum)⁴. Następnie studiował filozofię na Wydziale Nauk i Sztuk Pięknych Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego i teologię na Uniwersytecie Berlińskim⁵. W latach 1828-1829 był pastorem pomocniczym ówczesnego superintendenta⁶ diecezji plockiej pastora Karla Hevelke. Wyświęcony został na duchownego ewangelickiego 26 listopada 1829 r.⁷

14 października 1830 r. w Warszawie wstąpił w związek małżeński z Teresą Lembke. Urodziła się i mieszkała ona w Warszawie przy ul. Elektoralnej 755. Była córką rachmistrza (później nadrachmistrza) Oddziału Ekonomicznego Sekcji Rachunkowości Wydziału Lasów i Dóbr Rządowych w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu Bogumiła Lembke i Doroty z Glitzów. Ślubu udzielił im ks. Karol Lauber, pierwszy pastor warszawskiej i praskiej parafii ewangelickiej⁸.

W swojej pierwszej parafii w Wyszogrodzie, ks. Boerner musiał mierzyć się z różnymi trudnościami, szczególnie na podłożu finansowym, gdyż wierni jego parafii byli najczęściej niezamożni. Zdarzało się, że wobec duchownego były formułowane różne zarzuty, jak na przykład przez członków gminy zamieszkujących kolonię Czerwińsk oraz wieś Wola (w gminie Sielec). Twierdzili oni, iż musieli sami utrzymywać cmentarz grzebalny i z własnych funduszy opłacać nauczyciela. Wynikało to ponieważ z sporej odległość od Wyszogrodu (przeszło milę), ale faktycznie spoty finansowe najczęściej rodziły konflikty pomiędzy pastorem a parafianami i nie był to odosobniony przypadek⁹.

- 4 Jeszcze jako gimnazjalista Szkoły Wojewódzkiej (ob. Liceum Ogólnokształcące im. Marszałka Stanisława Małachowskiego), dla tworzącego się muzeum (dziś Muzeum Mazowieckie), przygotował plansze „Widoki przybyłych i odpadłych krajów od dawnej Polski przez wszystkie panowania od początków pewniejszych dziejów”. Zob. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 62; M. Skoczeń, *Szkolnictwo plockie w latach 1793-1831*, Warszawa 1994, s. 189; J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent. Życie i działalność Ignacego Boenera 1875-1933*, Warszawa 1993, s. 7.
- 5 A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833-1862*, Warszawa 2007, s. 84.
- 6 Superintendent („nadzorca”) – duchowny protestancki sprawujący władzę nadzorczą w stosunku do pastorów określonego obszaru (superintendentury). Z uwagi na rangę, zakres obowiązków oraz rozległość powierzonego mu terytorium, urząd superintendenta można uznać za odpowiednik funkcji biskupa diecezjalnego w Kościele rzymskokatolickim.
- 7 K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa...*, s. 98.
- 8 APW, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Warszawie, sygn. 181/3, Akta małżeństw 1830, nr aktu 96; G. Błaszczyk, *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny. Tom II: I-M*, Poznań 2022, s. 405.
- 9 W 1841 r. ewangelicy zamieszkujący wsie i osady kolonii: Myszory, Kromnów, Piaski, Śladów i Secymin (Sęcymín), na swój wniosek, zostali odłączeni od parafii Iłów i włączenie do zboru w Wyszogrodzie. Dla parafii było to korzystne rozwiązanie, gdyż wiązało się ze wzrostem jej dochodów. Zob. K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa...*, s. 314.

Od 18 listopada 1836 r. ks. Ignacy Boerner pełnił obowiązki pastora parafii w Płocku. 12 lutego 1837 r. nastąpiło uroczyste wprowadzenie duchownego na ten urząd w obecności m.in. prezydenta Płocka Augustyna Zaleszczyńskiego¹⁰. Jednocześnie powierzono mu urząd superintendenta diecezji płockiej, w skład której wchodziło 26 parafii¹¹. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w 1838 r. oficjalnie powierzyła urząd superintendenta Boernerowi, co zbiegło się w czasie z objęciem stanowiska prezesa Konsystorza Generalnego przez Aleksandra Engelkego, który zastąpił na tym stanowisku Samuela Lindego. W akcie powołania podkreślono, że: „do tej pory dobrze wypełnia swoje obowiązki bez pensji, gdyż nie był wybrany formalnie, lecz w zastępstwo”¹².

Oprócz płockiej parafii, liczącej 570 rodzin, zawiadywał filiałem w Dobrzyniu nad Wisłą¹³ i Karolewie (do 1871) oraz parafią w Nowej Wsi¹⁴. Do pomocy miał wikarego¹⁵. W Płocku wykonywał zawód nauczyciela. Zatrudniony był w Męskim Gimnazjum Klasycznym (1837-1862), Szkole Wyższej Żeńskiej (1860-1862), Gimnazjum (1862-po 1866)¹⁶. Udzielał się jako społecznik. Do jego najważniejszych osiągnięć należy zaliczyć opracowanie projektu oraz realizację Kasy Pastorów, Wdów i Sierot w Królestwie Polskim. Instytucja ta została powołana w celu zapewnienia wsparcia materialnego pastorom Kościoła luterańskiego, jak również ich rodzinom (wdowom i sierotom). Siedziba instytucji mieściła się w Płocku, a członkostwo było dostępne dla wszystkich duchownych tego wyznania¹⁷. Był ponadto członkiem duchownym Konsystorza, a w 1848 r. brał udział w opracowaniu prawa kościelnego. Popierał idee niepodległościowe i samo powstanie styczniowe. W 1861 r. odprowadzał w płockim kościele nabożeństwo patriotyczne, po którym zbierano składki na rzecz powstańców¹⁸. Podobne nabożeństwo, któremu przewodniczył odbyło się 14 paź-

10 T. Cybulski, *Parafia ewangelicko-augsburska w Płocku od 1804 do 1956 roku*, Toruń 2011, s. 43.

11 K. Moycho, *Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskiem na rok 1847*, Warszawa 1847, s. 310-212.

12 R. Gundlach, *Genenkschrift zur 125 jährigen Jubiläumsfeier der evangelisch-lutherischen Pfarrgemeinde Plock*, Płock 1929, s. 13-14; K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa...*, s. 98.

13 W 1870 r. filiał w Dobrzyniu został przeniesiony do Główny. Zob. T. Cybulski, *Parafia ewangelicko-augsburska w Płocku...*, s. 34.

14 Nowa Wieś – dziś miejscowość w gminie Nowy Dyniów. Zob. A. Sumliński, *Kościół i parafia ewangelicka w Nowej Wsi (Neudorf)*, „Rocznik Gostyniński” 2023, t. 5, s. 329.

15 AGAD, CWWKP, sygn. 190/1222, k. 11.

16 A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich...*, s. 84.

17 Pokłosiem społecznikowskiej działalności ks. Ignacego Boernera było ufundowanie przez pastora K. Kłodawskiego Konsystorza, już po śmierci duchownego, tablicy pamiątkowej. Zob. K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa...*, s. 99; tenże, *Imigracja luteran w okolicy Płocka i jej wpływ na tworzenie i rozwój terytorialny parafii ewangelicko-augsburskiej w Płocku*, „Notatki Płockie” 2001, t. 46, nr 3, s. 13.

18 A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 663; E. Szulc, *Kobieta*

dziennika 1863 r., w związku z czym, pełniący obowiązki gubernatora płockiego gen. Jewgienij Rożnow, zarządził śledztwo starając się ustalić, na czyją intencję zostało ono odprawione oraz kto udekorował ewangelicką świątynię w Płocku w barwy narodowe¹⁹.

Za swoją działalność był wielokrotnie odznaczany²⁰. Otrzymał dziedziczne szlachectwo i herb Wiarosław²¹. Za wybitne zasługi dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, Wydział Teologiczny Uniwersytetu w Dorpacie nadał mu tytuł doktora teologii honoris causa (1889)²². Pastor Boerner swoją posługę sprawował w płockiej parafii blisko aż 60 lat, która została przerwana jego śmiercią, 20 września 1896 r. Spoczął na ewangelickim cmentarzu w Płocku²³.

Nieprzeciętny duchowny

Biograficzne wybory Edwarda Boenera, syna Ignacego, w znacznym stopniu odzwierciedlały ścieżkę życiową i zawodową jego ojca, wykazując istotne podobieństwa zarówno w sferze działalności duchownej, jak i społecznej. Wychowywał się i dorastał z dwójką rodzeństwa, bratem Juliuszem i siostrą Amalią Wandą²⁴. W 1849 r. zakończył edukację w Gimnazjum Gubernialnym w Płocku, do którego uprzednio uczęszczał rów-

ewangeliczka w dobie powstania styczniowego, „Kalendarz Ewangelicki 1966”, s. 121-122.

- 19 E. Szulc, *Luterkańscy organizatorzy życia kościelnego wobec powstania 1863 r.*, „Kalendarz Ewangelicki 1969”, s. 211; T. Stegner, *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815-1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, t. 80, nr 2, s. 307.
- 20 Według dostępnych informacji, miał otrzymać co najmniej 7 odznaczeń, w tym order św. Stanisława III klasy i medal upamiętniający stłumienie powstania listopadowego. Fakt ten może budzić kontrowersje i rzutować negatywnie na ocenę postaci pastora, mimo jego niewątpliwych zasług. Byłoby to również w sprzeczności z jego postawą w 1863 r., sprzyjającą powstańcom. Zob. K. Kłodawski, *Ewangelicy na terenie województwa...*, s. 251-252. Por. E. Szulc, *Luterkańscy organizatorzy życia kościelnego...*, s. 211.
- 21 J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent...*, s. 8.
- 22 T. Stegner, *Uniwersytet Dorpacki w dziejach protestantyzmu na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku w świetle dokumentacji z Estońskiego Archiwum Historycznego Tartu*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, pod red. J. Krochmala, Warszawa 2017, s. 495.
- 23 E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 62. W sierpniu 2011 r. odsłonięto tablicę pamiątkową na ścianie ewangelickiej kaplicy parafialnej w Płocku, poświęconą pastorowi Ignacemu Boernerowi, gdyż grób nie zachował się do czasów współczesnych na cmentarzu przy ul. Kazimierza Wielkiego. Zob. R. Kowalski, *Ja, ewangelik, patriota polski*, „Gazeta Wyborcza” 2011, nr 258, s. 4.
- 24 Siostra Edwarda, Amaila Wanda Boerner wyszła za mąż za ks. Aleksandra Wilhelma Tetznera, pastora parafii w Osieku nad Wisłą. Po jego śmierci była powtórnie zamężna za ks. Kazimierza Lembke, z którym miała syna Waldemara. Brat Juliusz był carskim oficerem. Zob. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 173.

niez jego ojciec. W tym samym roku został poddany obrzędowi konfirmacji²⁵ w miejscowym kościele ewangelickim²⁶.

Po złożeniu egzaminu kościelnego w Warszawie, w 1850 r. został wysłany przez Konsystorz Ewangelicko-Augsburski, jako student rządowy, do odbycia studiów w Dorpacie. Miało to związek z wprowadzeniem w 1832 r. przez władze rosyjskie rozporządzeniem stanowiącym, że o stanowisko pastorskie w Królestwie Polskim mogli się ubiegać jedynie absolwenci Uniwersytetu Dorpackiego (obecnie Tartu w Estonii). Boerner podjął na tej uczelni studia teologiczne (coitus: II sem. 1850), będąc immatrykulowanym pod numerem 5591²⁷. Jednocześnie przyjęty został do korporacji akademickiej Konwent Polonia (wówczas Ogół)²⁸. Po odbyciu kursu teologii i złożeniu egzaminów z filozofii, historii, języków greki i łaciny, egzegezy Starego i Nowego Testamentu, archeologii biblijnej, archeologii kościelnej, historii biblijnej Starego i Nowego Testamentu, historii Kościoła, encyklopedycznej wiedzy teologicznej, historii literatury i prac pisemnych oraz znajomości języka rosyjskiego (w formie ustnej i pisemnej) uzyskał stopień „rzeczywistego studenta”²⁹. Jako kandydat teologii, po złożeniu w Konsystorzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie pierwszego egzaminu kościelnego (tzw. pro venia concionandi), został ordynowany na duchownego 26 lub 28 listopada 1854 r. w płockim kościele³⁰. Następnie został powołany na urząd kapelana garnizonu warszawskiego Armii Impe-

25 Konfirmacja – w Kościele ewangelickim stanowi uroczysty obrzęd inicjacyjny, będący odpowiednikiem katolickich praktyk pierwszej komunii i bierzmowania. W jego trakcie młodzież, zazwyczaj w wieku 14-18 lat, dokonuje publicznego wyznania wiary oraz zobowiązuje się do wierności wspólnoty kościelnej. W przeciwieństwie do bierzmowania w Kościele katolickim, konfirmacja nie posiada statusu sakramentu.

26 AGAD, CWWKP, sygn. 190/1184, k. 134.

27 *Album academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*, Dorpat 1852, s. 124.

28 Konwent Polonia – najstarsza polska korporacja akademicka, założona w 1828 r. na Uniwersytecie w Dorpacie. Powstała po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego, kontynuując tradycje Filomatów i Filaretów. Wzorowana na średniowiecznych landsmannschaftach, zrzeszała studentów z ziem dawnej Rzeczypospolitej – niezależnie od wyznania, pochodzenia czy narodowości. Zob. <http://www.archiwumkorporacyjne.pl/index.php/muzeum-korporacyjne/dorpat/konwent-polonia/> [1.04.2025].

29 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 34. W Estońskim Archiwum Historycznym (Esti Ajaloo Arhiiv) w Tartu przechowywane są akta E. Boerner (sygn. F 402-2-2344 i 2345). Zob. G. Błaszczuk, *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny. Tom I: A-H*, Poznań 2021, s. 159; T. Stegner, *Uniwersytet Dorpacki w dziejach protestantyzmu...*, s. 494.

30 Pastor Boerner sam w swoim kwestionariuszu bądź życiorysie podawał, że był to 28 listopada, jednak w innych materiałach występuje data 26 listopada (także na zachowanym pamiątkowym tableau). Zob. APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 34; AGAD, CWWKP, sygn. 190/1184, k. 134; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 62.

rium Rosyjskiego³¹. Za swoją pracę i posługę duszpasterską wśród żołnierzy wyznania ewangelickiego na terenie Warszawy otrzymywał wynagrodzenie w kwocie 150 rbs. 3 lipca 1855 r. został mianowany przez Kuratorium Okręgu Naukowego Warszawskiego nauczycielem religii dla dzieci ewangelickich w Szkole Niedzielnio-Handlowej w Warszawie (z płacą 45 rbs.). Tego samego roku decyzją Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego z dnia 14 września powołany został na urząd substytut³² przy superintendencji generalnym (biskupie naczelnym) ks. Juliuszu Ludwigu, za co otrzymywał wynagrodzenie w kwocie 300 rbs. Ponadto od 23 października 1855 r. był nauczycielem religii w warszawskich szkołach powiatowych (z płacą 75 rbs.)³³.

3 lipca 1856 r. złożył w Konsystorzu w Warszawie drugi egzamin kościelny (tzw. pro ministerio). Uzyskując pozytywny wynik egzaminu, zyskał prawa do pełnienia samodzielnej funkcji proboszcza-administradora parafii³⁴. Dodatkowo w warszawskim kościele ewangelickim złożył (obligatoryjnie) przed superintendentem generalnym przysięgę na wierność carowi Aleksandrowi II³⁵. W stolicy pozostawał do początku sierpnia 1856 r., gdyż w wyniku śmierci dotychczasowego proboszcza parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli ks. Jerzego Wendta, z polecenia władz Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego, skierowany został jako administrator do kierowania tamtejszym zborom. W piśmie Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim z dnia 6 sierpnia 1856 r. (nr 2909) czytamy³⁶:

31 W 1846 r. warszawski garnizon liczył ok. 15 tys. żołnierzy. Stolica pełniła wówczas istotną funkcję jako ośrodek administracyjny i organizacyjny armii, skupiając liczne instytucje wojskowe. Znajdowały się tu m.in. Sztab Główny Armii Czynnej wraz z podległymi zarządami, Zarząd Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego, Dyżurstwo Warszawskiego Wojskowego Gubernatora, Sztab Cytadeli Aleksandrowskiej II klasy z oddziałem inżynieryjnym, jedna czwarta wojskowej rotacji roboczej nr 9, ruchomy arsenał nr 2, 8. i 9. rota 7. Garnizonowej Brygady Artylerii, wojskowy szpital V klasy, odwach II klasy, zbiorcza komenda polskich inwalidów oraz 22., 59., 78. i 79. ruchoma rota inwalidów. Ponadto działała tu 6. Dyrekcja Warszawskiej Linii Telegraficznej. Zob. M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019, s. 77-78.

32 Substytut – nazwa określająca zastępcę duchownego pełniącego określoną funkcję w strukturze Kościoła ewangelickiego, np. superintendenta (biskupa diecezji) czy superintendenta generalnego (biskupa kościoła).

33 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 34; A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich...*, Warszawa 2007, s. 84; J. Schiller, *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich szkół średnich 1795-1862*, Warszawa 1998, s. 142, 207, 241; J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833-1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005, s. 102, 251.

34 Egzamin kościelny „pro ministerio” obejmował część pisemną i ustną. Część pisemna składała się z opracowania kazania (wraz z egzegezą i medytacją) oraz przygotowania katechezy. Część ustna dotyczyła zagadnień z zakresu biblistyki, homiletyki, katechetyki, duszpasterstwa, liturgiki, a także administracji i prawa kościelnego.

35 AGAD, CWWKP, sygn. 190/1184, k. 134.

36 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 2, 48.

„W następstwie Reskryptów swych z dnia 7-g Września r.z. № 3924, Konsystorz poleca Wielebnemu X^{dmu} Edwardowi Boernerowi, Substytowi przy Superintendencie generalnym zarządzającym Dyecezyj Ewangelicką Augsburską Warszawską i Kapelanowi tutejszego garnizonu, udać się za otrzymaniem niniejszego do miasta Zduńskiej Woli i objąć administrację tamtejszej parafii Ewangelicko Augsburskiej opróżnionej z powodu zaszłej śmierci w dniu 9/21 Lipca r.b. s.p. X^{dmu} Jerzego Wendt.

O wyjeździe swym z Warszawy Wielmożny X^{dmu} Edward Boerner złoży stosowny raport Konsystorzowi, o przybyciu zaś do Zduńskiej Woli Przewielebnemu X. Superintendentowi Dyecezy Ew. Augsburskiej Kaliskiej, a raczej obecnie czasowo zarządzającemu tą Dyecezyą Przewielebnemu X^{dmu} Ignacemu Boernerowi Superintendentowi Dyecezyi Ewangelicko-Augsburskiej Płockiej, Członkowi Duchownemu Konsystorza Ew. Augsburskiego.

Poprzybyciu swem do Zduńskiej Woli, Wielebny X^{dmu} Edward Boerner zaraz protokółarnie wobecności miejscowego Kollegium Kościelnego obejmie Zarząd tamtejszej Parafii, również odbierze protokółarnie wszelkie akta i utensylia kościelne będące własnością tej Parafii a w inwentarzu kościelnym wykazane, przy zachowaniu formalności w tym względzie przepisanych.

W należytą liczbę egzemplarzy Wielebny X. Edward Boerner obowiązany zostaje następnie zaraz protokoła objęcia Zarządu Parafii Zduńsko-wolskiej, jak również odebrania akt i utensyliów złożyć swemu Superintendentowi.

O pracy zaś, jako W^{ny} X. Edward Boerner za administrowanie Parafii Zduńsko-wolskiej pobierać będzie, oddzielnie zostanie zawiadomiony.”

W momencie przybycia do miasta ks. Edwarda Boenera, parafia ewangelicka posiadała drewniany budynek (po byłej owczarni z Opiesina) przy ul. Maurycego (ob. Getta Żydowskiego), w którym mieścił się kaplica (poświęcona w 1827 r.), sala szkolna i mieszkanie dla nauczyciela (kantora). Przy ul. Stefana (ob. Łaskiej) zorganizowany był cmentarz wyznaniowy. Wierni byli w większości niemieckojęzyczni, jednak stopniowo ulegali polonizacji, na co niewątpliwie miał wpływ ich nowy pasterz³⁷.

25 kwietnia 1858 r. ks. Edward Boerner został jednomyślnie wybrany przez kolegium wyborcze parafii na stałego pastora zboru w Zduńskiej Woli, a w zebraniu uczestniczył superintendent diecezji kaliskiej ks. August Modl. W głosowaniu przeprowadzonym po niedzielnym nabożeństwie udział wzięło 175 członków uprawnionych do głosowania (u ewangelików parafianie wybierają proboszcza). Kandydatura duchownego była de facto jedyną rozpatrywaną w kontekście objęcia urzędu proboszcza zduńsko-wolskiego zboru, ponieważ pozostali potencjalni kandydaci – ks. Władysław Wernitz i ks. Edward Fiedler, będący kolegami ze studiów teologicznych ks. Boenera – złożyli

37 Jeszcze w 1892 r. aż 60% Niemców w Zduńskiej Woli nie mówiło w języku polskim. Zob. J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, pod red. J. Stulczewskiego, Zduńska Wola 2020, s. 113; E. Kaczyńska, *Tkacze w Zduńskiej Woli i Turku w końcu XIX wieku*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968, s. 385; T. Stegner, *Polacy-ewangelicy w Królestwie Polskim 1815-1914. Kształtowanie się środowisk, ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992, s. 142.

pisemne oświadczenia o rezygnacji z ubiegania się o tę funkcję. Wybór stałego pastora musiał zatwierdzić konsystorz, a kandydatura musiała także znajdować pozytywną opinię w rządzie państwowym. 10 maja 1858 r. zatwierdzono wybór zduńskowolan³⁸. Zaledwie 25-letni pastor zyskał szybko uznanie i szacunek w lokalnego środowiska, co wbrew pozorom nie było zadaniem łatwym, gdyż reprezentował on grupę ewangelików przynależącą się do polskości, a znalazł się w dominującym środowisku niemieckich ewangelików (w protokole z głosowania na proboszcza stwierdzono: „Wybór przytomnym Parafianom, którzy z niego bardzo zadowoleni byli”)³⁹. Za swoją posługę kapłańską i pracę w szkolnictwie otrzymywał pensję w wysokości 345 rbs., z czego 45 rbs. pochodziło z funduszy rządowych, 255 rbs. od parafian i 45 rbs. z etatu nauczyciela⁴⁰.

Już w pierwszym roku swojego urzędowania, ks. Boerner jako proboszcz parafii, wyraził chęć wybudowania nowego murowanego kościoła oraz opracował plan rozwoju dość licznego zboru. W tym celu zlecił przygotowanie projektu nowej świątyni, a od 1861 r. zbierał pieniądze na budowę kościoła, czego efektem było zgromadzenie 2,5 tys. rbs. Władze rządowe dostarczyły drewno o wartości 1,5 tys. rbs. i przekazały 4 tys. rbs. Konsystorz Ewangelicko-Augsburski udzielił pożyczki w kwocie 3 tys. rbs., a kolejne 3 tys. rbs. pochodziło z innych pożyczek⁴¹. Budowa jednak nie ruszyła od razu, jeszcze w 1861 r. ani w roku kolejnym, mimo energicznych zabiegów w tym kierunku duchownego. Wszystko wskazuje, że przyczyną takiego stanu były problemy finansowe oraz wprowadzenie w październiku 1861 r. stanu wojennego na obszarze Królestwa Polskie, a w następstwie wybuch powstania styczniowego, w którego sprawy zaangażowany był żywo ks. Edward Boerner.

Do idei budowy nowego zboru ks. Boerner powrócił kilka lat po powstaniu styczniowym. 13 czerwca 1866 r. rozpoczęto budowę od wmurowania uroczystie kamienia węgielnego. Był to czas najwyższy, gdyż służący miejscowym ewangelikom dom modlitwy „wielce zdezelowany, a nawet niebezpieczeństwem grożący” nie nadawał się do dalszego użytkowania, zważywszy, iż wspólnota zduńskowolskich luteran, należała już do jednych z większych w Królestwie Polskim⁴².

Mimo kłopotów finansowych, budowę nowego murowanego kościoła przy ul. Zamkowej (ob. al. Kościuszki) ukończono w niespełna 2 lata. 31 marca 1868 r. w obecności 19 pastorów świątynia została poświęcona⁴³. Monumentalna budowla kosztująca 25 tys. rbs. w stylu neoklasycystycznym budziła podziw i estymę do ewangelików⁴⁴.

38 AGAD, CWWKP, sygn. 190/1184, k. 121-129.

39 Tamże, k. 126.

40 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 35.

41 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburschen...*, s. 12.

42 „Zwiastun Ewangeliczny” (dalej: ZE) 1866, nr 13, s. 203; *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli 1825-1925*, pod red. L. Wichera, Zduńska Wola 1925. s. 31.

43 Stary dom modlitwy został rozebrany w roku 1871. Zob. G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburschen...*, s. 12.

44 Mylnie C. Jordan podaje, że był to historycyzm. Neoklasycyzm był popularny w architekturze

Była w tym duża zasługa ks. Edwarda Boernera, który idąc za ciosem, zadbał o wybudowanie domu dla grabarza przy cmentarzu⁴⁵ i nabyciu w 1875 r. (za 4230 rbs.) obiektu, który po gruntownym remoncie i rozbudowie trzy lata później został okazałym budynkiem pastorkówki (plebanii)⁴⁶. Kilka lat później, od 23 kwietnia do 11 listopada 1895 r., pod osobistym nadzorem pastora Boernera, wystawiony został dwupiętrowy okazały budynek dla służby kościelnej i szkoły ewangelickiej, a także działających przy zborze stowarzyszeń i ochronki dla dzieci. Gmach uchodził za największy i najładniejszy budynek w całym mieście⁴⁷.

3 grudnia 1879 r. pastor obchodził jubileusz 25-lecia posługi kapłańskiej połączony z 50-leciem ordynacji na duchownego swojego ojca, ks. Ignacego Boernera. Na uroczystość przygotowaną w zborze plockim przybył superintendent generalny ks. Paweł Everth, 2 członków Konsystorza i aż 35 pastorów. Jubilatowi wręczono upominki. Ks. Ignacy Boerner otrzymał srebrny krucyfiks i album, a „parafianie zaś wyrazili także wdzięczność swoją długoletniemu pastrowi swemu”⁴⁸.

Teren pracy zduńskowolskiego pastora był rozległy, a obowiązki ogromne. Parafia podzielona była na kantoraty i filie (zwane filiałami). Kantoraty pełniły jednocześnie funkcję domów modlitw oraz szkół i kierowane były przez kantorów, będących jednocześnie nauczycielami. Dzięki zaangażowaniu i staraniom ks. Boernera, możliwe stało się zainicjowanie procesu tworzenia stałego miejsca kultu dla sieradzkiej wspólnoty ewangelickiej, która dotąd zmuszona była do odprawiania nabożeństw w budynku miejscowego teatru. Z jego inicjatywy w 1889 r. rozpoczęto budowę domu modlitwy przy ul. Kościuszki w Sieradzu. Mimo licznych przeszkód administracyjnych ze strony władz carskich, konsekwencja i determinacja ks. Boernera doprowadziły do zakończenia inwestycji, a konsekracja obiektu miała miejsce w roku 1897. W kolejnych latach, kontynuowano rozbudowę świątyni – w 1900 r. rozpoczęto wznoszenie wieży dzwonnej. Nie mniejsze zaangażowanie proboszcz zduńskowolski wykazywał wobec filiału w Łasku. Dzięki jego staraniom przeprowadzono remonty tamtejszego kościoła w latach 1859 i 1869, w 1871 r. zakupiono nowe organy, w 1895 r. wzniesiono dzwonnice i zainstalowano w niej 2 dzwony. W 1899 r. kościół ogo-

XIX w., pozwalając architektom na dużą swobodę w projektowaniu obiektów. Zob. C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik...*, s. 107.

45 Dziś w tym miejscu znajduje się Dom Pomocy Społecznej przy ul. Łaskiej 42. Obiekt jest własnością parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli.

46 Była to wcześniej posiadłość Juliusza Hille (katolika), składająca się z domu, ogrodu i budynków gospodarczych. Zob. E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen 1937, s. 103.

47 *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli...*, s. 31; G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 12, 14; D. Pawelec, E. Pohl, M. Wójcik, *Protestanci w Zduńskiej Woli i okolicy*, Zduńska Wola 2007, s. 11. Obiekt do dziś robi wrażenie i należy do najładniejszych budynków na ternie Zduńskiej Woli. Od 1989 r. jest wpisany do rejestru zabytków. Obecnie mieści się w nim Państwowa Szkoła Muzyczna I i II stopnia.

48 ZE 1879, nr 3, s. 72; „Kurjer Warszawski” 1879, nr 273, s. 4.

dzono. Pastor Boerner był szczególnie zainteresowany budową nowego kościoła w Łasku, podejmując w tym zakresie istotne działania (26 listopada 1882 r. zgromadzenie filialne podjęło decyzję o budowie nowego zboru)⁴⁹.

Ryc. 1. Rodzina ks. Edwarda Boenera, lata 90. XIX w.

Od lewej siedzą: ks. Edward Boerner, ks. Ignacy Boerner (ojciec, pastor w Płocku) i Juliusz Boerner (brat, oficer carski odznaczony orderem św. Włodzimierza IV klasy za długoletnią służbę). Stoją od lewej synowie: Władysław Boerner (późniejszy sędzia) i Ignacy Boerner (w mundurku kaliskiej szkoły średniej, późniejszy minister)

Źródło: ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola

49 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 135-136; G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 62-61, 64; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli...*, s. 117.

Za czasów ks. Edwarda Boernera powiększono na ternie Zduńskiej Woli cmentarz wyznaniowy w roku 1865 i ponownie w roku 1881. Restaurowano i remontowano również miejscowy kościół (pierwszy raz w roku 1889). Z biegiem lat, dzięki wysiłkom proboszcza, kościół wzbogacił się o nowe organy, a w 1891 r. o 3 witraże okienne (zakupione w Żytawie), z przeznaczeniem do prezbiterium. Czynił także usilne starania w kwestii pozyskania dla świątyni nowych dzwonów. Trwająca aż 20 lat zbiórka sprawiła, że za 1,3 tys. rbs. zostały zakupione i zamontowane 2 dzwony o wadze 60 pud (982,8 kg)⁵⁰. 22 maja 1904 r. zostały one konsekrowane⁵¹. Ponadto w kościele położono cementową posadzkę (1902) i pokryto wieżę kościoła cynkową blachą (1905)⁵².

Na polecenie zwierzchnikiem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim ks. Karola Gustawa Manitiusa⁵³, pastor zduńskowolski wprowadził w 1897 r. nabożeństwa dla dzieci. W pracy z dziećmi pomagała mu jego żona, Maria Boerner, dzięki czemu w niedzielne popołudnia zaistniała tzw. szkołka niedzielna, która miała na celu nauczyć dzieci podstawowych umiejętności, jak czytania, pisania czy też liczenia. 3 maja 1904 r. pastorowa założyła dla dzieci w wieku 4-8 lat przedszkole (freblówkę) przy istniejącej już szkole ewangelickiej. To działanie było prawdziwym dobrodziejstwem dla wielu rodzin tkackich, umożliwiające odciążenie ich od codziennej opieki nad swoimi pociechami⁵⁴. Małżeństwo Boernerów w pracy z dziećmi i młodzieżą wspierała córka, Wanda Łucja Boerner (prowadząca ochronkę dla dzieci ewangelickich)⁵⁵, ale także najmłodsza córka, Paulina Aniela, zamężna Paschke.

W 1902 r. ks. Boerner został superintendentem diecezji kalskiej, zastępując na tym urzędzie ks. Ludwika Müllera, sprawującego także funkcję pastora w Piotrkowie Trybunalskim⁵⁶. Miało to związek z nowym podziałem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim. Na mocy decyzji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dokonano nowego podziału na diecezje w ramach Warszawskiego Okręgu Konsystorskiego. W miejsce istniejących dotychczas 4 diecezji wprowadzono 5 superintendentur, tworząc nową piotrkowską⁵⁷. W utrzymanej diecezji kalskiej, pozostały parafie

50 Pud – dawna rosyjska jednostka wagowa (1 pud = 16,38 kg).

51 Parafia do chwili zakupienia nowych dzwonów, posiadała 2 małe dzwony pochodzące ze starego domu modlitwy przy ul. Maurycego. Zob. G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 13-14.

52 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 41; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli...*, s. 120.

53 Jego wnuczek, ks. Gustaw Manitius (1880-1940), po śmierci pastora Boernera, zastąpił go na urzędzie proboszcza parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli.

54 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 14.

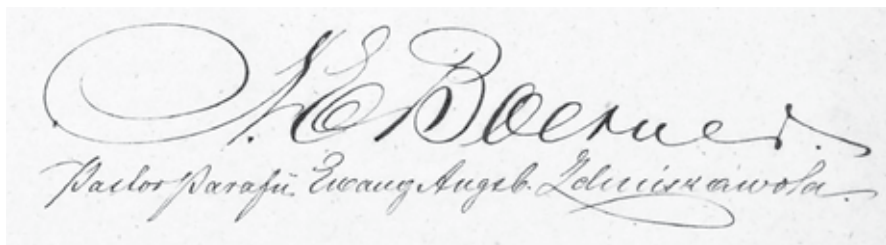
55 *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1909*, Kalisz 1909, s. 105.

56 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 16; G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 14; *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli...*, s. 31.

57 K. Lewalski, *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, Wrocław 2002, s. 20.

w: Babiaku, Chodocz, Dąbiach, Grodźcu, Kaliszu, Koninie, Prażuchach, Przedecz, Sępólnie, Sobiesękach, Stawiszynie, Turku, Wieluniu, Władysławowie, Zagórowie i Zduńskiej Woli oraz filiały w: Józefowie, Kole, Liszewie-Pydrach, Łasku, Maślakach i Pankach⁵⁸. Utrzymując przyjacielskie i serdeczne kontakty z pozostałymi pastorami luterańskim (nie tylko w swojej diecezji), brał udział oraz był zapraszany na rozliczne uroczystości, np. w grudniu 1868 r. był obecny na uroczystości poświęcenia nowego kościoła ewangelickiego w Lipnie, w trakcie którego otrzymał kościelne naczynie (kielich)⁵⁹.

Zbór w Zduńskiej Woli przeżywał prawdziwy rozkwit. Wraz z jego rozwojem, władze kościoła zdecydowały o utworzeniu urzędu wikariusza, aby wspierać leciwego już pastora. Pierwszym wikariuszem został ks. Ferdynand Mergel (1904-1905). Kolejnymi byli: ks. Aleksandra Bierschenka (1905-1906), ks. Aleksandra Paschke (1906-1909) i ks. Gustawa Manitus (1909-1910)⁶⁰. Wspomniany ks. Paschke, będąc męża córki Boerner, Pauliny Anieli, został wyświęcony na duchownego w miejscowym kościele (1906). Zięć pastora Boerner był gorliwym orędownikiem polonizacji środowisk ewangelickich. Jego zaangażowanie w sprawy narodowe sprawiło, że podczas I wojny światowej został aresztowany przez niemieckie władze okupacyjne i przez 8 miesięcy przetrzymywany w więzieniu w Zelle pod Hanowerem⁶¹.

Ryc. 2. Podpis ks. Edwarda Boerner – pastora parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli, 1861

Źródło: APL, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli, sygn. 1744/47

Znamiennym dniem dla zduńkowolskich ewangelików stała się data 15 sierpnia 1906 r., gdyż wtedy przy po raz pierwszy zostało odprawione nabożeństwo w języku polskim, przy dość licznym udziale parafian⁶². Działanie to można ze stanowczością przypisać samemu proboszczowi, ks. Boernerowi. Od 1 stycznia 1908 r. pastor otrzy-

58 Podział ten przetrwał do wybuchu I wojny światowej. Zob. ZE 1902, nr 2, s. 55.

59 ZE 1869, nr 5, s. 105-107.

60 E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 60-61, 130, 132-133, 147; G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 15-16; C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik...*, s. 110.

61 <https://starysierpc.wordpress.com/2019/08/06/cmentarz-ewangelicki-w-sierpcu/> [1.04.2025].

62 ZE 1906, nr 9, s. 281.

mywał pensję z tytułu wykonywania swoich czynności wynoszącą 2750 rbs. rocznie. Wikariusze otrzymywali wynagrodzenie wynoszące 500 rbs⁶³.

Mimo że ks. Edward Boerner cechował się postawą otwartości wobec przedstawicieli innych wspólnot wyznaniowych działających w Zduńskiej Woli i utrzymywał z nimi poprawne, a nierzadko także życzliwe relacje, to jednak w przypadku miejscowej społeczności baptystycznej przejawiał pewien dystans oraz rezerwę⁶⁴. Postawa ta mogła wynikać zarówno z różnic doktrynalnych, jak i z odmiennego podejścia do praktyk religijnych czy roli Kościoła w życiu społecznym. Należy jednak podkreślić, że rezerwa ta nie przybierała formy otwartej wrogości ani jawnej niechęci, lecz miała charakter powściągliwego i ostrożnego stosunku, charakterystycznego dla relacji między wyznaniami w Królestwie Polskim, gdzie napięcia religijne współistniały z próbami ekumenicznego dialogu.

Siewca wiedzy

Od 17 września 1856 r. ks. Boernerowi powierzono nauczanie religii dla dzieci ewangelickich w Szkole Powiatowej w Sieradzu. Równocześnie nadzorca etatowy Szkoły Powiatowej w Sieradzu, działając na polecenie Dyrektora Gimnazjum w Piotrkowie – jednostki nadrzędnej wobec wspomnianej placówki – wydał dyspozycję zobowiązania duchownego do prowadzenia zajęć z religii dla uczniów wyznania ewangelickiego w wymiarze co najmniej dwóch godzin lekcyjnych co dwa tygodnie. Ponadto polecił „odebrać od Ks. Boerner przysięgę na wierność w obowiązkach i deklarację dla stanu nauczycielskiego przepisaną”⁶⁵. Pastor zwolniony został jednak z tej powinności, gdyż przysięgę (deklarację) złożył 26 listopada 1855 r. pracując jeszcze na terenie Warszawy⁶⁶. Oprócz prowadzenia zajęć w Sieradzu, nauczał w szkole elementarnej (parafialnej) w Zduńskiej Woli⁶⁷.

Sieradzka Szkoła Powiatowa (wcześniej funkcjonująca jako Szkoła Obwodowa) realizowała program dydaktyczny odpowiadający poziomem czterem najniższym klasom gimnazjalnym. Jej zasadniczym celem było przygotowanie uzdolnionej oraz sytuującej się wyżej społecznie młodzieży do kontynuacji nauki w wyższych klasach gimnazjów bądź wyposażenie uczniów w podstawowy zasób wiedzy niezbędnej do podjęcia pracy zawodowej. Była to jedyna tego typu instytucja edukacyjna funkcjonująca na terenie powiatu sieradzkiego, skupiająca młodzież z okolicznych miejscowości. W trosce o poziom wychowawczy i dyscyplinę uczniów nadzór nad młodzieżą ulegał systematyczne-

63 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 203.

64 E. Pohl, R. Neumann, *150 lat baptystów w Zduńskiej Woli 1870-2020*, Zduńska Wola 2020, 31-33; K. Bednarczyk, *Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997, s. 85; M. Budkiewicz, *Kościelne dzieje Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2017, s. 253.

65 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 2, 4-6.

66 Tamże, k. 16-17.

67 AGAD, CWWKP, sygn. 190/1184, k. 127.

mu zaostreniu. Z każdym kolejnym rokiem zwiększano zakres kontroli nad uczniami, egzekwując przestrzeganie regulaminu wewnętrznego oraz zasad zachowania. W szkole panowała surowa dyscyplina, którą egzekwowano przy użyciu rozbudowanego systemu sankcji i kar porządkowych⁶⁸. Pastor pracując w sieradzkiej placówce oświatowej (od 1862 r. Szkole Powiatowej Ogólnej) otrzymywał pensję 45 rbs., a analiza dostępnych źródeł wskazuje, że wynagrodzenia nauczycieli – zarówno duchownych, jak i świeckich – zatrudnionych w omawianym typie szkoły wykazywały istotne różnice. W roku szkolnym 1866/1867, w związku z wyraźnym spadkiem liczby uczniów wyznania ewangelickiego uczęszczających do Szkoły Powiatowej w Sieradzu (do placówki zapisanych zostało jedynie ośmiu), ks. Boerner zaprzestał prowadzenia zajęć z religii ewangelickiej w szkole⁶⁹. Uczył dalej dzieci w szkole ewangelickiej w Zduńskiej Woli.

Zachowane w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy egzemplarze „Gazety Warszawskiej” (1864), opatrzone pieczęcią z napisem „ks. Edward Boerner | Pastor zduńskowski”, odręcznymi podpisami „w[łasność] Boerner” lub „Boerner” bądź adnotacją lokalizacyjną, taką jak „Zd. Wola”, stanowią cenny materiał źródłowy, który pozwala wysnuć wniosek o istnieniu prywatnej kolekcji publikacji należącej do duchownego lub też wskazuje na funkcjonowanie przy parafii ewangelickiej biblioteki, gromadzącej prasę i literaturę użytkowaną zarówno przez duchowieństwo, jak i potencjalnie lokalną społeczność⁷⁰. Obecność oznaczeń własnościowych sugeruje świadome praktyki gromadzenia i użytkowania zasobów drukowanych w środowisku religijnym, co wpisuje się w szerszą perspektywę kultury czytelnicznej oraz roli instytucji kościelnych w upowszechnianiu wiedzy i informacji w XIX i XX w.

Ku niepodległości

Duchowny słynął z swojej propolskości (wręcz to manifestował: „Seiner Nationalität nach, war er Pole”), więc nie może dziwić fakt popierania przez niego wszelkich zmierzających do wybicia się na niepodległość. Sprzyjał powstaniu styczniowemu i wszelkim wysiłkom mającym obalić władzę zaborczą. Miał wraz z dziekanem rzymskokatolickim w Łasku, dostarczać powstańcom amunicję, a także stać na czele cywilnego aparatu władz powstańczych, pełniąc funkcję cywilnego naczelnika na miasto Zduńska Wola, jednak brak na to źródła. Jest pewne, że przejściowo był aresztowany przez władze rosyj-

68 J. Wadowska, *Szkolnictwo w okresie zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, pod red. J. Śmiałowskiego, Łódź 1977, s. 303-304.

69 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 51; A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich...*, s. 84.

70 Zachowały się 4 numery „Gazety Warszawskiej” z takimi oznaczeniami: z 2 stycznia 1864, nr 1; z 5 stycznia 1864, nr 3; z 9 stycznia 1864, nr 6; z 15 stycznia 1864, nr 11. Zob. G.M. Lewandowska, A. Rybczyńska, E. Kowalska, M. Niemirski, *Czasopisma warszawskie XVII-XIX wieku w zbiorach Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Katalog*, Warszawa 2007, s. 128; Pismo (e-mail) Działu Informacyjno-Bibliograficzny Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy do Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli z dnia 22 lipca 2025 r. (kopia w zbiorach autora).

skie. Rozporządzenie w sprawie aresztowania ks. Boernera miało wisieć do roku 1939 w kancelarii parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli⁷¹. Według sporządzonego odpisu dokumentu źródłowego przez łódzkiego historyka Ludwika Waszkiewicza, zatrzymanie nastąpiło 15 sierpnia 1863 r. „o godzinie 6-tej wieczorem zostałem z polecenia Naczelnika Wojennego miasta Łodzi przyaresztowanym przez oddział wojskowy z miasta Łodzi w tym celu wysłany”⁷².

Duchowny pozostawał przez kilka tygodni w areszcie. Na pewien czas zapewne został odsunięty od administrowania swoją parafią, a tylko dzięki osobistej znajomości z rosyjskim naczelnikiem wojennym, płk Aleksandrem von Broemsenem, kolegą z lat uniwersyteckich oraz zabiegom żony, mógł w miarę krótkim czasie wrócić na wolność. Mimo to, jego dom przez dwadzieścia lat pozostawał pod ścisłą obserwacją i nadzorem policji politycznej, a na wyjazd musiał każdorazowo uzyskać zezwolenie władz zaborczych⁷³.

Tam, gdzie potrzeba

Już wkrótce po osiedleniu się w Zduńskiej Woli, które – jak wykazał czas – miało charakter trwały, ks. Edward Boerner wykazywał ponadprzeciętne zaangażowanie w życie społeczne miasta. Jak pracowity i poważny był to człowiek, można sądzić z funkcji, które pełnił w okresie swej żmudnej duszpasterskiej posługi. Duchowny ten, sprawując pastorat przez ponad pięćdziesiąt lat w Zduńskiej Woli, odegrał istotną rolę w integracji lokalnej społeczności polsko-niemieckiej. Boerner, będący Polakiem wyznania ewangelickiego, wyraźnie akcentował swoją tożsamość narodową zarówno w oficjalnej korespondencji, jak i w kontaktach z władzami. Podkreślał, iż był „stanu szlacheckiego narodu polskiego”⁷⁴.

We wrześniu 1861 r. został wybrany w skład Rady Miejskiej w Zduńskiej Woli, jednak już pod koniec roku następnego, w geście sprzeciwu wobec zarządzanej branki do armii carskiej, zrezygnował z mandatu radnego (decyzję tę podjęli również inni członkowie rady)⁷⁵.

71 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 202-203; J. Stulczewski, *Udział ewangelików w powstaniu styczniowym na ziemi sieradzkiej i wieluńskiej*, „Rocznik Zduńskowski” 2023, t. 1, s. 81-84.

72 Dokument pochodził z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i znajdował się w zespole *Akta Kancelaria dla spraw Stanu Wojennego*. Zespół w całości uległ bezpowrotnemu zniszczeniu podczas powstania warszawskiego, a dokument zachował się jedynie w formie odpisu (w zbiorach Tomasza Zaryckiego).

73 I. Boerner, *Pamiętnik z lat 1904-1905 (wraz z załącznikami)*, opr. T. Karbowniczek, Piotrków Trybunalski 2011, s. 17; T. Stegner, *Polacy-ewangelicy w Królestwie Polskim 1815-1914. Kształtowanie...*, s. 85.

74 APŁ, DSK, sygn. 122/321, k. 34; B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002, s. 131-132.

75 W. Korotyński, *Dawne Rady Miejskie i Powiatowe*, Warszawa 1906, s. 28, 30.

Istotnym w jego życiu była działalność charytatywna czy też szeroko rozumiana dobroczynność, czego dowodem może być zaangażowanie w czasie kryzysu gospodarczego w II poł. XIX w. w prace komitetów pomocy bezrobotnym (1876-1877, 1884-1885 i 1889)⁷⁶. Mimo że miasto rozwijało się stosunkowo dobrze, to panował jednak okres ogromnej nędzy, a wiele osób żyło w ubóstwie, w dodatku szerzyły się choroby zakaźne. Wiele osób było zwalnianych z pracy, bądź ją porzucało (szczególnie w latach 80. i 90. XIX w.) z uwagi na nikłe zarobki, nie wystarczające do bieżącej egzystencji. Niektórzy tkacze, szukając wyjścia z trudnego położenia, zdecydowali się emigrować aż do Brazylii. Aby temu przeciwdziałać, pastor Boerner wraz z burmistrzem Zduńskiej Woli Marianem Libiszowskim, porozumieli się z miejscowymi właścicielami zakładów przemysłowych, celem udzielenia pomocy najbardziej poszkodowanym pracownikom. Parafia ewangelicka starała się także złagodzić biedę mieszkańców (w 1899 r. ponad 300 rodzin nie posiadało środków do życia), wydając żywność dla najbiedniejszych ewangelików i katolików oraz Żydów. W kronice kościelnej pastor zanotował⁷⁷:

„Fabrykacja stoi nietego. Dosyć znaczna ilość warsztatów stoi beczynninie. Fabrykanci korzystają z tego zastoju i płacą tkaczom za ledwie połowę zeszłorocznych zarobków, a kto się na taką zniżkę nie zgadza, natychmiast jest pozbawiany pracy. To postępowanie fabrykantów wywoła z czasem bardzo smutne następstwa”.

Prognozy duchownego nabrały znamion profetycznych, gdyż wkrótce potem doszło do rewolucji w Królestwie Polskim (1905), wymierzonej, jak się okazało, głównie przeciwko środowiskom fabrykanckim.

W 1900 r. pastor wraz z małżonką zaangażowali się w inicjatywę podjętą przez grupę mieszkańców wywodzących się głównie ze środowisk inteligenckich oraz urzędniczych, zmierzającą do utworzenia Chrześcijańskiego Towarzystwa Pomocy Biednym. Celem powołania tej organizacji było zastąpienie doraźnych, tworzonych ad hoc komitetów pomocowych trwałą i systematycznie działającą instytucją, która poprzez bieżące działania pomocowe miała przyczynić się do łagodzenia sytuacji kryzysowych i wspierania najbardziej potrzebujących warstw społeczeństwa. Pomimo podjętych wysiłków, w wyniku szeregu niejasnych komplikacji proceduralnych, statut Towarzystwa został zatwierdzony przez gubernatora kaliskiego dopiero jesienią 1902 r. Co więcej, z nieznanych przyczyn informacja ta nie dotarła do inicjatorów przedsięwzięcia aż do roku 1905. W efekcie organizacja nie rozpoczęła żadnej aktywności, mimo że potrzeby socjalne, szczególnie wśród ludności robotniczej, pozostawały w tym czasie bardzo duże⁷⁸.

76 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974, s. 77-79, 81-86, 205.

77 *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli...*, s. 38-40; J. Stulczewski, *Jak się żyło w przedwojennej Zduńskiej Woli? Wyzysk i widmo głodu - donosiła prasa*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2021, nr 1, s. 60.

78 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 204-205.

Ryc. 3. Pastorówka (plebania) w al. Kościuszki 9 (dawniej ul. Zamkowa) w Zdunów, ok. 1890

Od lewej: Maria Klara Boerner (siedzi pośrodku) z dziećmi (od lewej): Anna, Wanda, Zofia, Helena, Paulina Aniela; przy studni syn Edward

Źródło: ze zbiorów rodziny Boerner, fotografia udostępniona dzięki życzliwości J. Kochanowskiego

Żona pastora, Maria Klara Boerner, wykazywała szczególną troskę o materialne potrzeby członków parafii. Po raz pierwszy w Boże Narodzenie roku 1895 zainicjowała akcję rozdawania świątecznych upominków ubogim dzieciom oraz osobom starszym. Z jej inicjatywy i za zgodą męża, niektórym starszym parafianom umożliwiono również korzystanie z bezpłatnych noclegów („pokój dla bezdomnych i kalek”), organizowanych w budynku przycmentarnym, który na co dzień zajmował grabarz⁷⁹.

Ks. Edward Boerner wyróżniał się w mieście i w swoim środowisku jako niestrudzony działacz pożarniczy. Był jednym z głównych organizatorów Ochotniczej Straży Pożarnej, formalnie zarejestrowanej przez władze zaborcze roku 1878. O tym, że angażował się w sprawy straży świadczy nie tylko fakt, iż w latach 1882-1897 i 1905-1907 pozostawał jej prezesem⁸⁰, ale także ciekawe pismo z 18 grudnia 1883 r., własnoręcznie przez niego sporządzone, do administratora dóbr wojsławskich Blerzyńskiego, w którym prosi o przekazanie nieodpłatnie jednostce drewnianych drążków do obsadzenia sprzętu pożarniczego⁸¹:

79 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsb. Gemeinden...*, s. 14; *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1907*, Kalisz 1907, s. 73.

80 R. Witkowski, *Bogu na chwałę, ludziom na pożytek. 145 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Zdunów 1878-2023*, Zdunów 2024, s. 25, 29.

81 Muzeum Historii Miasta Zdunów, Pismo Rady Nadzorczej Straży Ogniowej

„Straż tutejsza dotychczas nieposiada odpowiedniej liczby tak niezbędnych przyrządów do ratowania, jakimi są haki i bosaki, – Rada Nadzorcza udaje się przeto z uprzejmą prośbą do Wielmożnego pana, czyby nie zechciał w imieniu Dziedzica Dóbr Wojsławskich przyjąć tutejszej Straży Ochotniczej w pomoc, udzielając bezpłatnie z lasów Wojsławskich z pół kopy drażków świerkowych cztery całę grubych do oprawienia tychże bosaków potrzebnych”.

Pastor ciesząc się wielką popularnością i szacunkiem, rokrocznie jednomyślnie wybierany do Rady Nadzorczej (Zarządu) OSP w Zduńskiej Woli, gdy 22 stycznia 1897 r. ponownie został wybrany na kolejną kadencję prezesem, nie został jednak – jak dotychczas – zatwierdzony przez gubernatora kaliskiego Michała Daragana. Powodem było jego zbyt polskie oblicze. Rozczarowany postawą władz rosyjskich pastor, 30 lipca 1897 r., podkreślając swoje wieloletnie zaangażowanie jako prezes oraz głębokie przywiązanie i oddanie sprawom straży, złożył rezygnację z pełnionej funkcji. W oficjalnym oświadczeniu stwierdził, iż w obliczu zaistniałej sytuacji „pod naciskiem niekonsekwentnej władzy składa ten urząd, upraszając Radę o wykreślenie go z listy członków zduńskowolskiej straży ogniowej ochotniczej”. Powstała sytuacja sprawiła, że w kolejnych miesiącach funkcja prezesa pozostawała nieobsadzona aż do lutego 1898 r. Powołana nowa Rada Nadzorcza nie uchyliła się od wyrażenia uznania wobec ks. Boernera, składając mu oficjalną wizytę w pełnym składzie osobowym, aby „złożyć Mu podziękowanie za tyloletnie, prawie ćwierćwiekowe przewodzenie Straży Ogniowej w charakterze jej założyciela i prezydującego w Radzie Nadzorczej”. 16 lipca 1905 r. pastowski ponownie powierzono funkcję prezesa straży, z której to na walnym zebraniu 28 sierpnia 1907 r. zrezygnował, zapewne na znak protestu wobec działań władz zaborczych (niektórzy strażacy byli pozbawieni wolności za swoje patriotyczne zaangażowanie)⁸².

Ks. Edward Boerner był także jednym z twórców – obok miejscowych fabrykantów i ziemian – powołanego w 1901 r. do życia Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w Zduńskiej Woli (późniejszy Bank Udziałowy). Instytucja ta, w wyniku przeciągającego się procesu administracyjno-sądowego, faktycznie rozpoczęła swoją działalność w roku kolejnym, a pastowski pod koniec swojego życia powierzono funkcję prezesa⁸³. Był także prezesem miejscowego Towarzystwa Oszczędnościowo-Pożyczkowego, powołanego do życia w roku 1900⁸⁴.

Ochotniczej w Zduńskiej Woli nr 29 z dnia 18 grudnia 1883 r. (materiały luźne).

82 T. Olejnik, *Ochotnicza Straż Pożarna w Zduńskiej Woli 1878-1878. Zarys monograficzny*, Zduńska Wola 1984, s. 20, 23-24; tenże, *Boerner Edward (1833-1910)...*, s. 26-27; R. Witkowski, *Bogu na chwałę, ludziom na pożytek...*, s. 31-32, 35-37.

83 *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1909...*, s. 108; J. Śmiałowski, *Zduńskowolskie instytucje oszczędnościowo-pożyczkowe i banki w latach 1902-1939. Cz. I, „Rocznik Łódzki”*, 1995, t. 42, s. 57; M. Król, *Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe w guberni kaliskiej do 1914 roku*, Łódź 2014, s. 255-256, 320; *Stulecie miasta Zduńskiej Woli...*, s. 44.

84 *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1909...*, s. 109.

We wrześniu 1909 r. duchowny przewodniczył utworzonemu Towarzystwu Miłośników i Popularyzatorów Polskiej Biblioteki i Czytelnicy w Zduńskiej Woli (w składzie jego Zarządu znalazła się jego córka, Wanda Boerner), a w latach 1896-1910 stał na czele Kasy Pastorów, Wdów i Sierot w Królestwie Polskim (instytucji powołanej przez jego ojca)⁸⁵.

Niezwykły jubileusz

1 grudnia 1904 r. doszło do szczególnej uroczystości w życiu zduńskowolskich luteran, gdyż ich proboszcz przeżywał jubileusz 50-lecia ordynacji na duchownego (złoty jubileusz). Kilka dni wcześniej, 26 listopada, czyli dokładnie w dzień swojego wyświęcenia, udał się do Płocka „pragnąc pomodlić się w kościele, w którym [...] był ordynowany”⁸⁶. Na przygotowane niecodzienne wydarzenie do Zduńskiej Woli, przybyło 15 duchownych z różnych części kraju na czele z zastępującym superintendenta Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim ks. Juliuszem Bursche, rodzina i lokalne władze. Uroczystość rozpoczęła się o godzinie 10.30 od podniosłego nabożeństwa⁸⁷:

„[...] zrana dzwony kościoła zwiastowały rozpoczęcie nabożeństwa uroczystego, członkowie kolegium kościelnego i księża procesjonalnie odprowadzili jubilata do kościoła, odświętnie przyozdobionego girlandami i kwiatami. Jasność biła z kościoła, z setek świec na nowych żyrandolach i kinkietach [...] Chór puzonistów powitał przestępujących progi świątyni, zbór odśpiewał pieśń, a ks. Holtz z Aleksandrowa odprawił liturgię. Chór kościelny wykonał piękną kantykę: >>Tenci to dzień, który nam uczynił Pan<<, poczem ks. Biedermann, jedyny z pośród obecnych kolegów uniwersyteckich jubilata, wstąpił na ambonę w wygłosił pierwsze kazanie na słowa Psł. 92, 14-16. Jako drugi przemówił ks. Angerstein z Łodzi na podstawie Izaj. 41,10. Następnie ks. Bursche, zastępujący superintendenta generalnego, w asyście ks. superintendenta Müllera z Piotrkowa i ks. Biedermann z Tomaszowa, jako najstarszych kolegów, przemówił do jubilata i pobłogosławił go. Na zakończenie uroczystości kościelnej ks. Boerner sam stanął przed ołtarzem, pragnąc zwrócić się do zboru i do kolegów. Wzruszenie przez chwilę nie pozwalało mu przemówić, łzy cisnęły się do oczów. Lecz opanował wzruszenie i silnym, donośnym, prawie młodzieńczym głosem wielbił Boga za tyle mu okazanej łaski i miłosierdzia, dziękował wszystkim zebrany za dowody miłości, szacunku i poważania, poczem odczytał modlitwę, Ojcze nasz i udzielił zgromadzonemu błogosławieństwa Aaronowego”.

Po nabożeństwie zaproszeni goście złożyli życzenia i przekazali prezenty jubilatowi. Jako pierwszy hołd dziękczynny w imieniu Konsystorza złożył naczelnik kancelarii konsystorskiej Mücke. Pozdrowienia z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu w Dorpacie (Jurjewie) przekazał ks. Edmund Holtz, a pastor Rudolf Gundlach z Łodzi przemówił

85 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 208; E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 62.

86 ZE 1904, nr 12, s. 372.

87 Tamże, s. 372-373.

w imieniu wszystkich kolegów, przekazując ozdobną tekę od duchowieństwa ewangelickiego diecezji kaliskiej. W dalszej kolejności życzenia przekazało miejscowe kolegium kościelne (ofiarując pamiątkowy album), notariusz Stanisław Zachwatowicz (wygłosił podniosłą mowę, podnoszącą zasługi jubilata do Zduńskiej Woli), dalej „w długim szeregu składali życzenia”: przedstawiciele straży pożarnej, delegacja kasy pożyczkowo-oszczędnościowej, stowarzyszenia młodzieżowe i dzieci ze szkoły parafialnej.

Uroczystość zakończyła się na plebanii. Do stołu zasiadło ok. 40 osób (rodzina, koledzy i przyjaciele). Dla jubilata przygotowywano wystawny obiad, którego jednak nie przyjął, a fundusze zgromadzone na ten cel, z uwagi na panującą biedę, nakazał przeznaczyć na „wspomożenie ubogich miasta Zduńskiej-Woli bez różnicy wyznania”. Dodatkowo ks. Boerner podarował zduńskowolskiemu kościołowi 2 żyrandole i 24 kinkiety (lampy naścienne)⁸⁸.

Podczas poczęstunku wygłoszono kilka podniosłych toastów na cześć jubilata, ale także świadczących, jakim szacunkiem cieszyła się cała rodzina Boernerów. Podkreślano niezwykle wsparcie i pomoc, na jakie mógł liczyć pastor ze strony swojej małżonki „przez lat 44 pożycia małżeńskiego dzieliła z mężem nietylko dół i niedół w domu i rodzinie, lecz również jako prawdziwa pastorowa była mu wierną pomocnicą w pracy parafialnej, prowadząc szkółkę niedzielną, opiekując się ubogimi, pracując wszędzie, gdzie ręka kobieca potrzebna”. Warto dodać, iż jubilat otrzymał 78 telegramów, 30 listów i życzeń oraz pamiątkowe tableau⁸⁹.

O tym, że ks. Boerner był zdolnym, niezwykle energicznym organizatorem życia religijnego i cenionym kaznodzieją, świadczy treść listu od członków filiału w Łasku⁹⁰:

„Dziękujemy mu za łaskawe udzielenie nam i rodzinom naszym wszelkiej pomocy religijnej, za otoczenie nas prawdziwą życzliwością i pieczołowitością, jakiej doznaliśmy od niego przez tak długie lata. Pasterz nasz, przejęty posłannictwem swoim, pojmując wzniosłe swe zadania i spełniając święte swe obowiązki, niemało zwalczył i wiele ciężkich chwil przeżył w przeciągu 50-ciu lat swego urzędowania, za co zaledwie w części został nagrodzony, zyskawszy sobie nieograniczoną wdzięczność, szacunek i uznanie całego zboru. A dziękując mu za jego starania, jednocześnie prosimy, aby dobry nasz jubilat i nadal pozostał dla nas takim, jakim był dotychczas. Do Boga zaś wznosimy swe modlitwy:

Aby długie jeszcze lata,
Na chwałę Swą, pożytek nasz,
Obdarzał zdrowiem jubilata,
Co Boga głosi pośród nas!”

88 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsbургischen...*, s. 14.

89 Zachowało się pamiątkowe tableau z napisem: „Na pamiątkę drogiemu Ojcu i Dziadkowi w dzień Jubileuszu 50 letnej służby Kościelnej”. Na nim umieszczono datę ordynacji duchownego: 26 listopada 1854 r. Jego kopia (wykonana przez praprawnuczkę Tatianę Maksimową z Moskwy) wisi obecnie w kancelarii parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli.

90 ZE 1904, nr 12, s. 373-374.

Aby tego była mało, już po uroczystości, pastor postanowił za pośrednictwem „Gazety Warszawskiej” przekazać 45 rbs. na rzecz Polaków głodujących na Górnym Śląsku. Do gazety nadesłał list o treści⁹¹:

„Przesyłam załącznicę rs. 45, jako trzecią część ze składki na cel dobroczynny, zebranej podczas obiadu, danego przez miasto Zduńską Wolę, na cześć 25-letniego jubileuszu służbowego miejscowego pastora, i zostawionej do wyłącznej jego dyspozycji – z uprzejmą prośbą włączenia summy tej do funduszu zbieranego na dotkniętych na Górnym Szlaku klęską głodu Polaków. Proszę jednakże, aby kwota ta doręczona została komitetowi warszawskiemu, który wsparcia posyła nie gotowizną, lecz w naturaliach, dla zakupienia za nią żyta lub kartofli i t. d.”.

Czyniąc zadość prośbie zduńskowolskiego kapłana, redakcja czasopisma otrzymaną kwotę przekazała Stowarzyszeniu Spożywczemu „Merkury”, które angażowało się w pomoc na rzecz dotkniętych głodem Ślązaków.

W kręgu rodziny

Pisząc o duchownym, należy choć pokrótce przybliżyć jego rodzinę. Edward Boerner 14 listopada 1860 r. zawarł związek małżeński z Marią Klarą Rauh. Ślub odbył się w kościele ewangelickim w Aleksandrowie Łódzkim, skąd pochodziła wybranka duchownego. Urodziła się 25 czerwca 1839 r. i była córką miejscowego pastora Augusta Henryka Rauh i jego żony Pauliny z Elbelów⁹². Ojciec, Marii Klary – który udzielił narzeczonym sakramentu małżeństwa – był proboszczem parafii ewangelickiej w Aleksandrowie Łódzkim w latach 1834-1871. Doczekał się siedmiorga dzieci: 3 synów i 4 córek, z których dwie były mężatkami pastorów⁹³. Ks. Aleksander Rauh zmarł 8 października 1871 r. w Warszawie, podczas powrotu z uroczystości ślubnej swojego syna. Po jego śmierci, wdowa po pastorze zamieszkała wraz z rodziną Boernerów w Zduńskiej Woli⁹⁴.

Pastor jako ojciec pierwotnego potomstwa najpierw doczekał się narodzin córki. Wraz z żoną był rodzicem dziesięciorga dzieci, 4 synów i 6 córek. W kolejnych latach rodziła się: Maria Paulina Teresa (1862), Edward Józef (1863), Władysław Juliusz (1865), Zofia (1867), Anna (1868), Helena Augusta (1872), Wanda Łucja (1874), Ignacy August (1875), Paulina Aniela (1877) i Edward (1882).

91 „Gazeta Warszawska” 1880, nr 3, s. 2.

92 APŁ, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Aleksandrowie, sygn. 1388/71, Akta małżeństw 1860, nr aktu 41.

93 Siostra Marii Klary Boerner, Elżbieta Zuzanna wyszła za mąż za ks. Edwarda Adolfa Fiedlera, pastora parafii w Bełchatowie. Zob. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 86.

94 Zob. E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 151-152.

Różnie potoczyły się koleje losów dzieci zduńskowolskiego duchownego, ale żadne nie wybrało drogi kapłaństwa. Najstarsza z córek, Paulina (zm. 1946) wyemigrował w głąb Rosji i była żoną Piotra Bułygina, rosyjskiego porucznika artylerii, radcy stanu i sędziego pokoju oraz ziemianina. Miała z nim 4 dzieci: Zofię⁹⁵, Annę, Natalię, Pawła i Marię. Ich jedyny syn – podobnie jak ojciec – był oficerem carskim, białym emigran-tem⁹⁶, publicystą, pisarzem i poetą (zmarł w Paragwaju)⁹⁷.

Zofia związała się w 1891 r. z lekarzem wojskowym Waldemarem Lembke, który był jej bratem ciotecznym. W dodatku ojciec Waldemara, pastor Kazimierz Lembke był bratem Teresy, która była babcią Zofii (matką ks. Boenera). Małżonkowie mieszkali na Kaukazie i doczekali się 3 dzieci: Eugenii (Żeni), Marii i Włodzimierza (Wołodii)⁹⁸.

Helena (zm. 1948) wyszła za mąż za Aleksandra Lorentza z którym rozwijała działalność społeczną na terenie Zgierza. Uczestniczyła w tworzeniu i pracach Zgierskiego Towarzystwa Szerzenia Wiedzy im. B. Prusa, które doprowadziło do powstania Publicznej Biblioteki (1913), a także działała na rzecz dzieci ze środowiska robotniczego oraz była radną miejską (1934-1936). Za zaangażowanie w działalność na rzecz niepodległości została uhonorowana Medalem Niepodległości. Jej dziećmi byli: Zygmunt – łódzki nauczyciel historii i badacz regionu oraz współtwórca i pierwszy prezes Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, zamordowany przez Niemców (1943) i Zofia – uczestniczka powstania warszawskiego (ps. „Siostra”), powieściopisarka, autorka utworów prozatorskich i teatralnych dla dzieci i młodzieży⁹⁹.

Wanda odegrała istotną rolę w życiu społecznym Zduńskiej Woli jako inicjatorka i działaczka na rzecz walki z analfabetyzmem. Dzięki jej staraniom w 1906 r. władze gubernialne wyraziły zgodę na powołanie Polskiego Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych w Zduńskiej Woli. Zakres działalności organizacji szybko rozszerzono na obszar całej guberni kaliskiej. Już w październiku tego samego roku na kursy dokształcające zapisało się 120 mężczyzn i 40 kobiet. Zajęcia odbywały się w budynku

95 Wnuczka Zofii Izjedinowej z Bułginów, Tatiana Maksimowa (inżynier, radionawigator), poszukując śladów swoich przodków, we wrześniu 2008 r. przyjechała do Zduńskiej Woli, odwiedzając miejscową parafię ewangelicką. Nawiązała i utrzymywała kontakt z Krzysztofem Boernerem (wnukiem Ignacego). Zmarła 5 sierpnia 2025 r. w Moskwie. Zob. C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik...*, s. 110-111; J. Chrzanowski, *Moskiewskie ślady Boernerów*, „Nasz Tygodnik” 14 listopada 2008; Informacja Krzysztofa Boenera z dnia 6 czerwca 2025 r. (w posiadaniu autora).

96 Biała emigracja – ruch migracyjny ludności rosyjskiej, który osiągnął największe nasilenie w okresie od 1917 r. do lat 20. XX w. Zjawisko to miało charakter polityczny, a jego bezpośrednią przyczyną była porażka sił antybolszewickich, tzw. białych, w rosyjskiej wojnie domowej.

97 Czytaj więcej П. Булыгин, *Пыль чужих дорог. Собрание стихотворений*, oprac. Т. Максимовой, Moskwa 2009, s. 4-22.

98 G. Błaszczuk, *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny. Tom II...*, s. 405-406.

99 T. Zarycki, *Zofia Lorentz 1896-1980*, Warszawa 2020, s. b.s.

szkoły ewangelickiej oraz w placówce prowadzonej przez Boernerównę, która prowadziła nauczanie w sposób całkowicie bezpłatny. Zmarła jako panna¹⁰⁰.

Paulina (zm. 1934), najmłodsza córka z rodziny Boernerów, od 1907 r. żona pastora Aleksandra Paschke, była matką pięciorga dzieci, które wychowywała wraz z mężem w duchu miłości i przywiązania do Polski. W latach 30. XX w. oboje z rosnącym niepokojem obserwowali wzrost popularności ideologii hitlerowskiej, znajdującej oddźwięk wśród części niemieckiej społeczności zamieszkującej Sierpc i okoliczne tereny (ks. A. Paschke pełnił w latach 1925-1938 funkcję proboszcza parafii ewangelickiej w Sierpcu). Ich dziećmi były: Hanna – sanitariusza w powstaniu warszawskim, Zofia (Baranowska) i Maria (Żebrowska) – prowadzące podczas wojny tajne nauczanie w Piasecznie, Teodor – cichociemny, żołnierz Polskich Sił Zbrojnych (ps. „Kujawiak”), długoletni pracownik Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie i działacz Zrzeszenia Ewangelików Polaków w Wielkiej Brytanii, Jan – uczestnik powstania warszawskiego (ps. „Wiesław”, „Ami”), raniony w nogę. Całe rodzeństwo, poza Teodorem, przyjęło spolszczoną formę nazwiska – Paszke – zamiast pierwotnej, niemieckiej wersji Paschke¹⁰¹.

Władysław i Ignacy Boernerowie byli członkami rodziny, którzy osiągnęli największe sukcesy w sferze społecznej, gospodarczej i politycznej. Władysław (zm. 1919) był z wykształcenia prawnikiem. Z uwagi na trudności w uzyskaniu posady w kraju, wynikające z jego nazwiska oraz powiązań rodzinnych z duchowieństwem luteranckim, był zmuszony wyemigrować w głąb Rosji. Po kilku latach aplikacji został mianowany sędzią Sądu Okręgowego w Samarze. Równolegle rozwijał działalność naukową, publikując artykuły z zakresu prawa. W okresie I wojny światowej aktywnie angażował się w pomoc dla polskich wygnańców, inicjując powstanie Domu Polskiego w Samarze, którego został prezesem. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócił do kraju, gdzie objął stanowisko sędziego w Warszawskim Sądzie Okręgowym oraz pełnił funkcję radcy Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹⁰². W 1891 r. poślubił Paulinę Herminę Fiedler (cioteczną siostrę), z którą miał dzieci: Janinę (zmarła w wieku 18 lat na szkarlatynę), Halinę Stefanie, Wiesława (odebrał sobie życie w 1919 r. podczas służby w armii) i Wandę. Halina Stefania wraz z córką Haliną (15 lat) zostały aresztowane przez Gestapo i trafiły na warszawski Pawiak, skąd 3 marca 1944 r. zostały wyprowadzone w ruiny getta żydowskiego i rozstrzelane. Jej mąż, inżynier Wacław Brzeziński, zamordowany został w obozie koncentracyjnym (1944)¹⁰³.

Najmłodsza córka Władysława, Wanda została architektem, projektując zarówno budynki mieszkalne, jak i gmachy użyteczności publicznej (m.in. modułowe domy na

100 *Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1907...*, s. 61; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 216; Rozpiski Zofii Lorentz (w zbiorach Tomasza Zaryckiego).

101 *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939-1945. Słownik biograficzny, t. 1*, pod red. A.E. Janowskiej, Warszawa 2007, s. 66, 415-417.

102 E. Szulc, *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989, s. 54-55.

103 Rozpiski Zofii Lorentz (w zbiorach Tomasza Zaryckiego).

warszawskim Boernerowie). Współtworzyła Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (1934). W powstaniu warszawskim (ps. „Grażyna”, „Krystyna”, „Mirośława” i inne) walczyła w stopniu kapitana (Kierownictwo Produkcji Uzbrojenia Komendy Głównej AK) za co została odznaczona, m.in. Krzyżem Walcznych (dwukrotnie). Dwukrotnie była zamężna. Jej pierwszy mąż, porucznik rezerwy inżynier Mikołaj Przewłocki, w 1940 r. został zamordowany przez funkcjonariuszy NKWD w Charkowie. Wanda wyszła powtórnie za mąż za Władysława Brzechffę, mieszkając po wojnie na emigracji w Londynie¹⁰⁴.

Ryc. 4. Wnuczki i wnukowie pastora Edwarda Boernera, ok. 1906

Boernerowie (dzieci Władysława i Pauliny): Janina (1), Halina Stefania (6), Wanda (3), Wiesław (2).

Lembke (dzieci Zofii i Waldemara): Eugenia/Żenia (4), Maria (?), Włodzimierz/Włodzia (9).

Lorentzowie (dzieci Heleny i Aleksandra): Zygmunt (8), Zofia (5)

Źródło: ze zbiorów Tomasza Zaryckiego

Ignacy (zm. 1933) pozostaje najbardziej znaną postacią spośród przedstawicieli swojej rodziny, dzięki znaczącym osiągnięciom w służbie wojskowej oraz działalności politycznej w niepodległej Polsce. Zduńskowolanin miał bogaty życiorys. Inżynier, pułkownik dyplomowany, jeden z najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Podczas rewolucji

104 *Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość...*, s. 96, 448.

1905 r. pod ps. „Emil” zorganizował ewenement w dziejach Polski jakim była Republika Ostrowiecka, której został na krótko prezydentem. Działacz socjalistyczny i legionista. W listopadzie 1918 r. był odpowiedzialny za rozbrownienie Niemców w Warszawie. W czasie wojny polsko-bolszewickiej pełnił szereg odpowiedzialnych funkcji dowódczych w armii polskiej, m.in. z upoważnienia Piłsudskiego prowadził rozmowy w Mikaszewiczach o linii granicznej z delegacją radziecką na czele z Julianem Marchlewskim. Attaché wojskowy w Moskwie (1923-1924), poseł na Sejm RP (od 1930) i minister poczt i telegrafów (1929-1933). Doprowadził do uzyskania przez Polskę bezpośredniego dostępu telefonicznego z całą Europą, zorganizował oddziały Poczтового Przysposobienia Wojskowego i zainicjował w 1932 r. na terenach podwarszawskiej wsi Babice budowę osiedla mieszkaniowego dla pracowników resortu łączności (nazwanego w 1936 r. Boernerowem). Jego nowatorskim rozwiązaniem jako ministra, było wprowadzenie zbiorczych skrzynek na klatkach schodowych budynków wielorodzinnych – dziś popularne w blokach skrzynki pocztowe. Kawaler Orderu Virtuti Militari¹⁰⁵. Żonaty był z Beatą Zofią Wardyńską (od 1905). Jego syna Włodzimierz, we wrześniu 1939 r., w stopniu podporucznika rezerwy, brał udział w kampanii polskiej, trafiając do niewoli do oflagu VII-A w Murnau. Po wojnie dyrektor Biura Krajowego Centralnego Urzędu Planowania we Wrocławiu (1947-1949). Jeden z prekursorów planowania makroekonomicznego i polityki regionalnej w Polsce oraz jeden z pierwszych prorektorów Wyższej Szkoły Handlowej we Wrocławiu, która w 1950 r. z wyższej szkoły prywatnej przekształciła się w uczelnię publiczną, tj. Wyższą Szkołę Ekonomiczną (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny). W 1948 r. twórca i pierwszy kierownik Katedry Polityki Ekonomicznej¹⁰⁶. Był ojcem Krzysztofa i Jana. Ostatni z tego rodu, Antoni Ignacy Boerner, przyszedł na świat 30 października 2023 r., jako syn Kasjana (wnuk Krzysztofa), tym samym jako jedyny dotychczas męski potomek, zachowujący i przedłużający nazwisko swojego rodu¹⁰⁷. Potomkowie Ignacego Boernera nie są już ewangelikami, gdyż wychowywani byli w wierze małżonki ministra – katolicyzmie.

Dwójka dzieci małżonków Edwarda i Marii Boernerów, Edward Józef i Anna zmarli w młodym wieku – odpowiednio w wieku 7 lat (1870) oraz 25 lat (1893), nie zdążywszy założyć rodziny. Najmłodszy z rodzeństwa, Edward, pracujący jako buchalter w Warszawie, zginął jako cywil 29 sierpnia 1944 r. podczas powstania warszawskiego, w rejonie

105 Mieszkańcom Zduńskiej Woli postać ministra i rodaka przypomina od 2008 r. tablica na budynku Urzędu Poczтового przy ul. Kilińskiego. Czytaj więcej J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent...*; L. Wasilewski, *Boerner Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 185-186; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 1998, s. 168-169; J. Stulczewski, „*Zapomniany prezydent*” – *plk Ignacy Boerner (1875-1933)*, „*Notatnik Powiatowy. Pismo Samorządowe Powiatu Zduńskowolskiego*” 2013, nr 18, s. 7; *Leksykon piłsudczykowski. Tom I. Słownik biograficzny A-E*, Gdańsk 2015, s. 59-64; *Dziwne są losów koleje... Listy i pamiętniki Ignacego Boernera 1914-1918*, oprac. J. Kochanowski, Warszawa 2021, s. 7-49.

106 *Księga 60-lecia Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, Wrocław 2007, s. 42, 427-428.

107 Informacja Krzysztofa Boernera z dnia 6 czerwca 2025 r. (w posiadaniu autora).

ul. Franciszkańskiej 6. Dwukrotnie żonaty. Przysposobił córkę Zofię, która poślubiła Jana Paszke (syna siostry), mieszkając z nim po wojnie w Łodzi.

W okresie letnim pastor Boerner z małżonką często gościł liczne grono potomków, w szczególności wnuczki i wnuków. Zofia Lorentz, córka Heleny i późniejsza znana pisarka, w jednym ze swoich opowiadań wspomina wizyty u dziadków oraz opisuje pastorówkę w Zduńskiej Woli, w której mieszkali¹⁰⁸:

„W mieście fabrycznym Zduńska Wola, ani ładnie położonym, ani ciekawie architektonicznie, dziadkowie moi mieszkali przy jedynej, wysadzonej lipami ulicy, szumnie zwanej alejami. Dziadek był pastorem protestanckim, a jak wiadomo pastorzy mieszkali dużo dzieci. Więc i mój szanowny przodek spłodził ich dziesięcioro. Niektóre zmarły w dzieciństwie, inne rozpieczęły się po świecie i te z kolei także miały dzieci. Co prawda już nie tyle, ale gdy się na lato do dziadków zjechało, naliczyć ich było można pełen tuzin. Plebania była obszerna, zdobna w duży ogród owocowy, miejsca więc nie brakowało ani do spania, ani do zabawy [...] Na pięterku był tylko jeden pokój, ale o niezwykłym kształcie: długa a wąska kiszka, zakończona jednym oknem i przedzielona w połowie ogromnym kaflowym piecem. [...] Dodatkową osobliwością tego lokum były drzwi, w połowie oszklone. Kwaadratowe szybki przysłaniała zielona firaneczka [...]”.

Kres życia

W styczniu 1910 r. duchowny „ciężko zaniemógł na serce”, co doprowadził w zaledwie cztery tygodnie do niespodziewanej śmierci¹⁰⁹. Zmarł 12 lutego w Zduńskiej Woli, w wieku 77 lat i w 56 roku kapłaństwa. Zgon zgłosili: syn pastora, Władysław Boerner (członek Sądu Okręgowego w Samarze) i brat duchownego, Juliusz Boerner (pułkownik w stanie spoczynku, mieszkający w Płocku)¹¹⁰.

Pochowany został na miejscowym cmentarzu ewangelickim, nieopodal swojej teściowej Pauliny Rauh (zm. 1875). Na miejsce wiecznego spoczynku został odprowadzony przez rzeszę mieszkańców. Pogrzeb zgromadził rzeszę uczestników – 19 pastorów z różnych regionów, wyznawców ewangelicyzmu – zarówno Polaków, jak i Niemców – oraz katolickich sąsiadów i przyjaciół zmarłego pastora, co świadczyło o jego powszechnym szacunku i uznaniu, jakim cieszył się nie tylko wśród lokalnej społeczności. Wdzięczni parafianie wystawili mu pomnik nagrobny z czarnego granitu, wykonany przez łódzki zakład kamieniarski H. Pfitznera, na którym umieszczono napis „Błogosławieni są odtąd umarli, którzy w Panu umierają. Zaprawdę, mówi Duch, aby odpoczywali od prac swoich, a uczynki ich idą za nimi. Objaw. 13,14.”¹¹¹.

108 Z. Lorentz, *Przed i po*, Łódź 1980, s. 115-116.

109 *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli...*, s. 31.

110 APŁ, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli, sygn. 1744/101, Akta zgonów 1910, nr aktu 14.

111 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 205.

Aby upamiętnić zasłużonego dla parafii i miasta duchownego ewangelickiego, podjęto 10 września 1911 r. inicjatywę, której celem było utworzenie instytucji opiekuńczej. W 1912 r., w wyniku przeprowadzonej zbiórki funduszy, rozpoczęto budowę przytułku dla osób starszych, zlokalizowanego w pobliżu cmentarza. Inicjatorką przedsięwzięcia była wdowa po duchownym, Maria Klara Boerner (sparaliżowana od 1908 r.). Nie doczekała ona jego ukończenia budowy¹¹². Obiekt powstał przy ul. Łaskiej i został nazwany imieniem zmarłego pastora, stanowiąc trwały wyraz pamięci o jego działalności, a szczególnie aktywności pomocowej i charytatywnej¹¹³.

Budowę przytułku zainicjowano nie tylko w uznaniu dla jego wieloletniego zaangażowania w niesienie pomocy najuboższym, osobom w podeszłym wieku, chorym oraz społecznie wykluczonym, lecz także w duchu realizacji idei, którą sam duchowny jeszcze za życia pragnął urzeczywistnić – stworzenia miejsca opieki i wsparcia dla najbardziej potrzebujących członków wspólnoty¹¹⁴.

Ks. Edward Boerner pochodził z rodziny o niemieckich korzeniach, jednak całym swoim życiem i pracą stworzył wzór Polaka-ewangelika, wspierającego polską rację stanu¹¹⁵. W parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli przez wiele lat nie tylko pełnił posługę duszpasterską, ale pozostawił po sobie coś więcej, co sprawia, że do tej pory zduńskowanie mogą nieustannie z tego czerpać korzyści. Dzięki przedsiębiorczości, nieprzecienio-

112 Maria Klara Boerner zmarła 5 kwietnia 1913 r. w Zduńskiej Woli. Jej śmierć zgłosili: Stanisław Lorenc, kupiec ze Zgierza i ks. Aleksander Paschke, pastor parafii w Chodczu. Zob. APŁ, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli, sygn. 1744/104, Akta zgonów 1913, nr aktu 41.

113 Pierwsi pensjonariusze zamieszkali w przytułku w 1916 r., choć prace budowlane nie zostały jeszcze wówczas całkowicie zakończone. Ukończenie inwestycji oraz jej uroczyste poświęcenie nastąpiło dopiero w roku 1923. Po zakończeniu II wojny światowej obiekt został przejęty przez państwo – odebrano go parafii ewangelicko-augsburskiej, a dom opieki został upaństwowiony i pozbawiony imienia swojego pierwotnego patrona (1959). Choć budynek został później zwrócony prawowitemu właścicielowi i obecnie nadal pełni funkcje opiekuńcze jako instytucja pomocy społecznej, jego pierwotna nazwa nie została przywrócona. O formalne przywrócenie historycznego imienia obiektu wielokrotnie występowało Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli. Dla uczczenia pamięci zasłużonego duchownego, 16 września 2018 r., z inicjatywy Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli oraz Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli, na ścianie Domu Pomocy Społecznej (od strony al. Rajczaka) odsłonięto tablicę pamiątkową. Od tego czasu corocznie odbywają się przy niej uroczystości rocznicowe związane z powstaniem styczniowym, przypominające także postać niezłomnego pastora – orędownika pomocy społecznej oraz aktywnego uczestnika życia lokalnej społeczności. Zob. G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen...*, s. 44; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 205; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli...*, s. 131-132.

114 C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik...*, s. 109.

115 Zarówno postać ks. Edwarda Boenera, jak i dzieje jego rodziny, wymagają pogłębionej analizy, analogicznie do opracowania poświęconego rodzinie ks. Samuela Bogumiła Sachs. Zob. E. Józwiak, *Sachowie. Polacy z wyboru*, Wieluń 2017.

nemu zaangażowaniu i konsekwentnej pracy, pogłębił życie wewnętrzne miejscowych zborowników, ale to jemu parafia może zawdzięczać oddanie do użytku murowanego kościoła, powiększenie cmentarza, wybudowanie pastorówki (plebanii) oraz budynku służby kościelnej i szkoły, ale także domu opieki. Działania te – jak czas pokazał – przyniosły wiele korzyści w życiu codziennym i nie tylko samych ewangelików. Duchowny dbał szczególnie o dzieci, młodzież i kobiety oraz opiekował się bidnymi i starszymi osobami, angażując się w rozliczne sprawy społeczne. Jego śmierć była niepowetowaną stratą dla całego społeczeństwa Zduńskiej Woli.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

- Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1184, 1222.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Aleksandrowie, sygn. 1388/71.
- Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli, sygn. 1744/101, 104.
- Dyrekcja Szkolna Kaliska, sygn. 122/321.

Archiwum Państwowe w Warszawie

- Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Warszawie, sygn. 181/3.

Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola

- Pismo Rady Nadzorczej Straży Ogniowej Ochotniczej w Zduńskiej Woli nr 29 z dnia 18 grudnia 1883 r.

Źródła drukowane

Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1907, Kalisz 1907.

Kalendarz na Szkołę Rzemiosł w Kaliszu na rok zwyczajny 1909, Kalisz 1909.

Opracowania

Album academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, Dorpat 1852.

Bednarczyk K., *Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997.

Boerner I., *Pamiętnik z lat 1904-1905 (wraz z załącznikami)*, opr. T. Karbowniczek, Piotrków Trybunalski 2011.

- Budkiewicz M., *Kościelne dzieje Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2017.
- Булыгин П., Пыль чужих дорог. Собрание стихотворений, oprac. Т. Максимовой, Moskwa 2009.
- Cybulski T., *Parafia ewangelicko-augsburska w Płocku od 1804 do 1956 roku*, Toruń 2011.
- Dziwne są losów koleje... Listy i pamiątki Ignacego Boenera 1914-1918*, oprac. J. Kochanowski, Warszawa 2021.
- Gundlach R., *Genenschrift zur 125 jährigen Jubiläumsfeier der evangelisch-lutherischen Pfarrgemeinde Plock*, Płock 1929.
- Jordan C., *Duszpasterz i społecznik – w 100-lecie śmierci ks. Edwarda Boenera*, „Kalendarz Ewangelicki 2010”.
- Jóźwiak E., *Sachowie. Polacy z wyboru*, Wieluń 2017.
- Kaczyńska E., *Tkacze w Zduńskiej Woli i Turku w końcu XIX wieku*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968.
- Kłodawski K., *Ewangelicy na terenie województwa / guberni płockiej w latach 1815-1914*, Płock 2021.
- Kłodawski K., *Imigracja luteran w okolice Płocka i jej wpływ na tworzenie i rozwój terytorialny parafii ewangelicko-augsburskiej w Płocku*, „Notatki Płockie” 2001, t. 46, nr 3.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen 1937.
- Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging 1967.
- Kochanowski J., *Zapomniany prezydent. Życie i działalność Ignacego Boenera 1875-1933*, Warszawa 1993.
- Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K., *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002.
- Korotyński W., *Dawne Rady Miejskie i Powiatowe*, Warszawa 1906.
- Król M., *Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe w guberni kaliskiej do 1914 roku*, Łódź 2014.
- Księga 60-lecia Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, Wrocław 2007.
- Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019.
- Lehmann G., *Geschichte der evang.-augsburgischen Gemeinde zu Zduńska-Wola*, Zduńska Wola 1930.
- Lewalski K., *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, Wrocław 2002.
- Lewandowska G.M., Rybczyńska A., Kowalska E., Niemirski M., *Czasopisma warszawskie XVII-XIX wieku w zbiorach Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Katalog*, Warszawa 2007.
- Lorentz Z., *Przed i po*, Łódź 1980.
- Moycho K., *Rocznik religijny wyznań chrześcijańskich w Królestwie Polskim na rok 1847*, Warszawa 1847.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.
- Olejnik T., *Ochotnicza Straż Pożarna w Zduńskiej Woli 1878-1878. Zarys monograficzny*, Zduńska Wola 1984.
- Pawelec D., Pohl E., Wójcik M., *Protestanci w Zduńskiej Woli i okolicy*, Zduńska Wola 2007.

- Pohl E., Neumann R., *150 lat baptyzmu w Zduńskiej Woli 1870-2020*, Zduńska Wola 2020.
- Schiller J., *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich szkół średnich 1795-1862*, Warszawa 1998.
- Skoczeń M., *Szkolnictwo płockie w latach 1793-1831*, Warszawa 1994.
- Stegner T., *Polacy-ewangelicy w Królestwie Polskim 1815-1914. Kształtowanie się środowisk, ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992.
- Stegner T., *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815-1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, t. 80, nr 2.
- Stegner T., *Uniwersytet Dorpacki w dziejach protestantyzmu na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku w świetle dokumentacji z Estońskiego Archiwum Historycznego Tartu*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, pod red. J. Krochmala, Warszawa 2017.
- Stulczewski J., *Jak się żyło w przedwojennej Zduńskiej Woli? Wyzysk i widmo głodu - donosiła prasa*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2021, nr 1.
- Stulczewski J., *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, pod red. J. Stulczewskiego, Zduńska Wola 2020.
- Stulczewski J., *Udział ewangelików w powstaniu styczniowym na ziemi sieradzkiej i wieluńskiej*, „Rocznik Zduńskowski” 2023, t. 1.
- Stulczewski J., „Zapomniany prezydent” – płk Ignacy Boerner (1875-1933), „Notatnik Powiatowy. Pismo Samorządowe Powiatu Zduńskowskiego” 2013, nr 18.
- Stulecie miasta Zduńskiej-Woli 1825-1925*, pod red. L. Wichera, Zduńska Wola 1925.
- Sumliński A., *Kościół i parafia ewangelicka w Nowej Wsi (Neudorf)*, „Rocznik Gostyński” 2023, t. 5.
- Szulc E., *Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1989.
- Szulc E., *Kobieta ewangeliczka w dobie powstania styczniowego*, „Kalendarz Ewangelicki 1966”.
- Szulc E., *Luterkańscy organizatorzy życia kościelnego wobec powstania 1863 r.*, „Kalendarz Ewangelicki 1969”.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.
- Śmiałowski J., *Zduńskowskie instytucje oszczędnościowo-pożyczkowe i banki w latach 1902-1939. Cz. I*, „Rocznik Łódzki”, 1995, t. 42.
- Wadowska J., *Szkolnictwo w okresie zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, pod red. J. Śmiałowskiego, Łódź 1977.
- Witkowski R., *Bogu na chwałę, ludziom na pożytek. 145 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Zduńskiej Woli 1878-2023*, Zduńska Wola 2024.
- Wółczuk J., *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833-1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005.

Opracowania niepublikowane

Zarycki T., *Zofia Lorentz 1896-1980*, Warszawa 2020.

Słowniki biograficzne

Błaszczyk G., *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny. Tom I: A-H*, Poznań 2021.

Błaszczyk G., *Dorpatczycy. Polscy studenci na Uniwersytecie Dorpackim w latach 1802-1918 i ich dalsze losy. Słownik biograficzny. Tom II: I-M*, Poznań 2022.

Ewangelicy warszawscy w walce o niepodległość Polski 1939-1945. Słownik biograficzny, t. 1, pod red. A.E. Janowskiej, Warszawa 2007.

Leksykon piśmudczykowski. Tom I. Słownik biograficzny A-L, Gdańsk 2015.

Massalski A., *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833-1862*, Warszawa 2007.

Olejniki T., *Boerner Edward (1833-1910)*, [w:] *Słownik biograficzny polskich strażaków*, pod red. M. Zalewskiego, t. 1, Warszawa 2022.

Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939. Słownik biograficzny, t. 1, Warszawa 1998.

Wasilewski L., *Boerner Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.

Prasa

Chrzanowski J., *Moskiewskie ślady Boernerów*, „Nasz Tygodnik” 14 listopada 2008.

„Gazeta Warszawska” 1880, nr 3.

Kowalski R., *Ja, ewangelik, patriota polski*, „Gazeta Wyborcza” 2011, nr 258.

„Kurjer Warszawski” 1879, nr 273.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1866, nr 13.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1869, nr 5.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1879, nr 3.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1902, nr 2.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1906, nr 9.

„Zwiastun Ewangeliczny” 1904, nr 12.

Relacje

Informacja Krzysztofa Boernera z dnia 6 czerwca 2025 r.

Witryny internetowe

<http://www.archiwumkorporacyjne.pl/index.php/muzeum-korporacyjne/dorpat/konwent-polonia/> [1.04.2025].

<https://starysierpc.wordpress.com/2019/08/06/cmentarz-ewangelicki-w-sierpcu/> [1.04.2025].